

Over de grens

Voor onbegrensde vriendschap – voor mijn familie, vrienden en Theo Bloemers (1954-2017)

Over de grens

De sociaal-politieke dynamiek in de Nederlands-Duitse grensregio's, 1930-1940

JAN BRAUER

Hilversum
Verloren
2022

De boekuitgave werd financieel ondersteund door *Stichting Fonds SSN* en *Stichting fonds A.H. Martens van Sevenhoven*

Afbeelding op het omslag: Duitse Ansichtkaart grensovergang Gronau-Glanerbrug (ca 1935)

© 2022 Jan Brauer

Uitgeverij Verloren BV, Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum, www.verloren.nl

ISBN 978 90 8704 977 5

Omslagontwerp & beeldbewerking: Rombus / Tanja Stropsma

Opmaak: Rombus / Marlies Bult

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

Inleiding op het onderzoek	8
1 De grens – historische plek in tijd en ruimte	8
2 Sociaal-politieke dynamiek aan de grens na 1933 – interactie tussen periferie en centrum	9
3 Scope en aanpak van het onderzoek	11
4 De Nederlands-Duitse grens 1815-1940	15
5 Grensstudies en de historiografie van Nederland en de Tweede Wereldoorlog	20
Hoofdstuk 1 Overheidsgezag aan de grens – het Nederlandse en Duitse grensbeleid in de jaren 1930	27
1.1 De betrekkingen tussen Den Haag en Berlijn	27
1.2 Nederlandse grensbewaking en toezicht op vreemdelingen na 1918	33
1.3 Duitse grenscontrole door douane en politie	38
1.4 Fricities aan de grens – mensenroof en <i>Gestapo</i> -agenten	42
1.5 Politieel toezicht in Kerkrade, Heerlen, Venlo	47
1.6 Balans - Politieke onrust en polarisatie	84
Hoofdstuk 2 Duitsers in Nederland en visies op de westelijke grens in het Derde Rijk, de <i>Grenzlandpolitik</i>	88
2.1 <i>Auslandsdeutsche</i> in Nederland op de <i>NSDAP</i> -agenda	88
2.2 Nazivlaggen aan Nederlandse gevels en op de <i>Deutsche Schulen</i>	93
2.3 <i>Deutsches Konsulat</i> in Limburg	100
2.4 <i>Grenzlandpolitik</i> en cultuurpolitieke druk uit het Rijnland	110
2.5 Continuïteit na mei 1940: de staf van het rijkscommissariaat in Den Haag	125
2.6 Balans - <i>Volksgenossen</i> in Nederland in het gareel van Berlijn	127
Hoofdstuk 3 Vluchtelingen aan de grens	130
3.1 Eerste signalen in de grensplaatsen in 1933	130
3.2 Het Nederlandse vreemdelingenbeleid en het Duitse grensregime	134
3.3 Vluchtelingenstroom door de grensregio	141
3.4 Ervaringen van vluchtelingen	144
3.5 Mensensmokkel	152

3.6	Opnieuw vervolgd na 1939	155
3.7	Balans – Ontsnapt of in de val?	157
Hoofdstuk 4 Exil-verzet – Duitse socialisten over de Nederlandse grens		160
4.1	De stem van het andere Duitsland, het <i>Exil</i>	160
4.2	Het netwerk van de <i>SPD Grenzsekretär</i>	161
4.3	<i>Exil</i> -blad <i>Freie Presse</i> , gedrukt in Amsterdam	165
4.4	De ‘Zaak Spansier’ 1933-1935, een politieke strafzaak in het Derde Rijk	168
4.5	<i>Gestapo</i> -acties tegen socialisten in 's-Heerenberg en Venlo	181
4.6	<i>Exil</i> -verzet van de <i>SPD</i> na 1936	186
4.7	Balans - Grensregio als uitvalsbasis voor verzet	191
Hoofdstuk 5 Exil-verzet – de KPD-grensorganisatie in actie		194
5.1	De <i>KPD</i> in <i>Exil</i> in Nederland	194
5.2	<i>KPD Anlaufstelle</i> rond Nijmegen-Kleef	198
5.3	Een smokkellijn bij Venlo	200
5.4	<i>KPD</i> -centrale voor de regio Heerlen-Aken	202
5.5	<i>Rode Hulp</i> en <i>KPD</i> aan de grens in Midden- en Noord-Nederland	206
5.6	<i>Gestapo</i> -infiltranten en koeriers	216
5.7	Afrekenen na mei 1940	228
5.8	Balans - <i>Grenzapparat</i> en <i>KPD</i> -strategie	234
Hoofdstuk 6 Interactie van katholieken in de grensregio		236
6.1	Katholieke grenscontacten en ‘Duitse’ grenskloosters in Nederland	236
6.2	Katholieke vluchtelingen - pater Muckermann en tijdschrift <i>Der Deutsche Weg</i>	242
6.3	Het netwerk van mgr Henri Poels	248
6.4	<i>Kirchenpolitik</i> in de praktijk in Nederland	254
6.5	Vervolgd na mei 1940	256
6.6	Balans - Druk op Duitse katholieken in Nederland	259
Hoofdstuk 7 Nederlanders in het Derde Rijk – de regio Kleef na 1933		260
7.1	Oude grenscontacten rond Kleef-Nijmegen	260
7.2	NSB en NSNAP in het Derde Rijk	266
7.3	De Nationaal-Socialistische Bond van Nederlanders in Duitsland	270
7.4	‘Sport en Spel’ en het verraad van 10 mei 1940	272
7.5	Balans - Verantwoording afleggen na 1945	276
Conclusies en epiloog		279
1	Sociaal-politieke dynamiek tussen periferie en centrum 1933-1940 – Den Haag, Berlijn en aan de grens	279
2	Bijdrage aan de historiografie van Nederland en de Tweede Wereldoorlog	288
3	Van dicht naar open: de Nederlands-Duitse grens na mei 1940 én na 1945	291

Samenvatting	296
Summary	303
Dankwoord	306
Afkortingen	308
Bronnen en literatuur	310
Archieven en collecties	310
Interviews	313
Kranten en tijdschriften	313
Online bronnen (geraadpleegd 9 augustus 2021)	313
Literatuur	315
Persoonsindex	327

Kerkrade, Nieuwstraat-Neustrasse, oktober 1939 bouw grensafscheiding (Gemeentearchief Kerkrade)

Inleiding op het onderzoek

1 De grens – historische plek in tijd en ruimte

In grensplaats Kerkrade sta je aan de ene kant van de Nieuwstraat op Nederlandse bodem, aan de overkant in het Duitse stadje Herzogenrath. Als een twee km lange ritssluiting scheidt én verbindt de Nieuwstraat of *Neustrasse* op deze plek Nederland en Duitsland, al sinds 1815 is dat zo. Over deze legendarische grensstraat liep sinds jaar en dag druk grensverkeer voor werk, handel, vertier en familiebezoek, vice versa. Daar tussendoor speelde zich continu het kat-en-muisspel af van de Duitse en Nederlandse overheden met smokkelaars en op gezette tijden ook met politieke grensgangers.

Geschiedenis speelt zich af in tijd en ruimte, vaak op een specifieke locatie: 'Geschichte hat ihre Schauplätze'.² De landsgrens is bij uitstek een belangrijke plek van actie en van interactie tussen mensen, machtsgebieden en staten – daar, aan slagboom is de historische polsslag goed voelbaar. Belangrijk is ook dat in conflictsituaties de grens bepaalt waar je als individu bij hoort. Dat is nu welbeschouwd nog zo, maar gold zeker op het Europese continent sinds de opkomst in de 19^e eeuw van de natiestaten, die geregeld juist aan hun grenzen conflicten uitvochten met hun burens. Fricities tussen staten hebben meteen een weerslag op het grensverkeer en de grenssamenleving. In kalme tijden kunnen mensen met koffers en handelswaar soepel grenzen passeren, terwijl parallel daaraan het rustige diplomatieke verkeer tussen de centrale regeringen verloopt langs een ander, abstracter pad. In gespannen politieke tijden is er vaak eerst groot machtsvertoon en propaganda aan de grens en gaan vervolgens spionnen, soldaten en wapens de grens over. Het bewaken van de territoriale integriteit en de omgang met de dynamiek aan de randen van het land vormden vanaf de start van het eerst dubbel zo grote, prille Verenigde Koninkrijk der Nederlanden een flinke uitdaging. Na de Belgische opstand (1830-1831) en de officiële afscheiding van België in 1839 was het resterende Koninkrijk der Nederlanden neutraal, met een bescheiden positie in het machts spel van de grote staten en streefde als kleine handelsnatie zoveel mogelijk naar open grenzen, zowel aan de kust als op het land. Voor de Nederlandse regering werd het opnieuw heel spannend tijdens de Grote Oorlog 1914-1918 en zeker ook weer in de jaren 1930.

1 Uitspraak cultuurfilosoof Peter Sloterdijk 1996. Geciteerd in: Paul Scheffer, *De vrijheid van de grens* (Amsterdam 2016) 17.

2 Karl Schlögel, *Im Raume lesen wir die Zeit. Über Zivilisationsgeschichte und Geopolitik* (München-Wien 2003) 9.

Vanaf begin 1933 bereikten Den Haag steeds meer signalen over Duitse nationaalsocialisten die voor politieke onrust zorgden aan de Nederlandse oostgrens, vooral in de grensplaatsen Vaals, Venlo, Beek bij Nijmegen en vooral Kerkrade. In de steden in het westen van het land was bijna niets te merken van de Duitse politieke omwenteling, maar op de stoepen van diezelfde Kerkraadse Nieuwstraat marcheerden al meteen Duitse nationaalsocialisten in uniform. Zij kwamen juist naar de grens om hun idealen luidruchtig uit te venten en om te knokken met tegenstanders. In augustus 1933 viel er zelfs een dode aan de Nieuwstraat, toen de Duitse politie een in Nederland wonende Duitse nazitegenstander bij een arrestatie neerschoot. De politie van Kerkrade en de grensambtenaren van marechaussee en douane hadden al vanaf 1933 hun handen vol aan Duitse vluchtelingen en aan de confrontaties tussen voor- en tegenstanders van het Derde Rijk.

De grenssituatie in het Zuid-Limburgse Kerkrade is bijzonder, maar niet uniek voor de Nederlandse oostgrens. Ook in het Gelderse dorp Dinxperlo in de Achterhoek loopt de grens dwars door de bebouwde kom. Daar vormt de Heelweg de grens; aan de overkant van de weg ligt het Duitse gehucht Suderwick. Aan die 'straatgrens' vond al in 1931, dus voor het aan de macht komen van de Duitse nationaalsocialisten, een opmerkelijk grensincident plaats met een antisemitische inslag. Duitse douane-inspecteurs sleurden daar toen een Nederlandse joodse winkelier bij de slagboom de grens over. Een paar jaar later hielp de burgemeester van Dinxperlo joodse mensen uit Duitse grensplaatsen te vluchten. Niet ver daarvandaan, in grensstad Kleef, werd op zaterdag 12 augustus 1933 de Nijmeegse vakbondsman Henk Spansier door de Duitse politie opgepakt nadat hij de grens passeerde. Hij werd ervan verdacht het door Duitse emigranten in Amsterdam uitgegeven socialistische *Exil*-blad *Freie Presse* bij Nijmegen over de grens te hebben gesmokkeld. Het nieuwe regime in Berlijn trad al meteen streng op tegen politieke smokkelwaar uit het buitenland. De Nederlander Spansier werd door het *Volksgerechtshof*, de nieuwe politieke rechtbank in Duitsland, veroordeeld tot twee jaar cel voor *hochverräterische Umtriebe*. Het was een juridische noviteit dat een niet-Duitse staatsburger voor oppositie tegen de Duitse staat kon worden bestraft en tegelijk een precedent; tientallen Nederlanders zouden na Spansier voor het *Volksgerechtshof* moeten verschijnen vanwege hun steun aan het verzetswerk van Duitse emigranten langs de Nederlandse oostgrens.

2 Sociaal-politieke dynamiek aan de grens na 1933 – interactie tussen periferie en centrum

De genoemde vroege politieke grensincidenten uit 1933 – die verderop nader worden belicht – waren duidelijke indicaties dat al meteen na de machtsovername door de nationaalsocialisten in Duitsland, deze grote politieke omwenteling ook aan de grens met Nederland haar uitwerking had. In deze sociaal-politieke geschiedenis van de grensstreek in de overgangsfase naar de Tweede Wereldoorlog en de Duitse bezetting van Nederland, wordt onderzocht hoe dit proces van de politisering van de grensregio vanaf 1933 verliep en hoe de politieke grensproblemen in de periferie prioriteit kregen op de agenda van het regeringscentrum in Den Haag. Ook de ontwikkelingen aan de andere kant van de grens worden onderzocht,

met name hoe het grensbeleid ook voor het nieuwe regime in Berlijn ‘*Chefsache*’ werd, nader vorm kreeg en uiteindelijk eindigde in een agressieve imperialistische veroveringsoorlog annex racistische zuivering in heel Europa.

Juist aan de slagboom was er het eerst sprake van actie en reactie, opstootjes en politieke grensincidenten. Daarop moesten de lokale autoriteiten – grensbewaking en politie – acteren. Bovendien was meteen duidelijk dat deze wijvingen aan de landsgrens ook de centrale overheden in Den Haag en Berlijn tot actie moesten aanzetten. De hierna volgende inventarisatie van gebeurtenissen, incidenten en eerste reacties in de randgebieden van beide landen, moet meer inzicht geven in de ontwikkeling van de sociaal-politieke dynamiek in de grensregio en van het interactieproces dat tussen periferie en machtscentrum plaatsvond.

Niet alleen meldden losse groepjes lokale NSDAP-activisten en partijformaties zich aan de grens, ook het nieuwe regime in Berlijn richtte de aandacht op de grenzen. Meteen werd een strakke grenscontrole ingevoerd; bijvoorbeeld om alle joodse landgenoten het land uit te jagen en niet meer toe te laten. Daarnaast wilde men voorkomen dat verzetsacties van politieke emigranten over de grens de opbouw van de naziheilstaat kwamen verstoren. De Nederlandse grensstreek werd kennelijk gaandeweg een werkterrein voor verzetsacties door emigranten, die vanaf Nederlandse bodem de zogenoemde *Exil Widerstand* organiseerden. Bovendien maakte Berlijn plannen voor het verleggen van de westgrens en voor de expansie van het Derde Rijk. De staatsgrens met Nederland moest uiteindelijk worden weggevaagd, opdat het ‘stamverwante’ Nederlandse volk opgeslokt kon worden in het gedroomde Derde Rijk.

Voor de regering in Den Haag lijken de grenszaken, hoewel ze ver van het centrum plaatsvonden, al meteen vanaf 1933 een belangrijk politiek-bestuurlijk issue te vormen. Toen de nationaalsocialistische dreiging aan de grens manifest werd, moest de Nederlandse regering zich immers pas echt zorgen gaan maken over het handhaven van de politieke neutraliteit in het internationale krachtenveld. Daarom wilde ze voortaan de controle op de grens verscherpen om bepaalde groepen mensen en ook goederen en ideeën te kunnen tegenhouden. De vraag is hier op welke manieren en hoe snel deze politisering aan de grens het Nederlandse grensbeleid, de grensbewaking en het vreemdelingenbeleid beïnvloedde? Met welke nieuwe vragen werden de uitvoerders van de wet- en regelgeving aan de grens geconfronteerd?

Deze politisering van de grens vanaf 1933 botste met het kenmerkende open karakter van de grenssamenleving tot dan toe. Tegenover de sinds 1933 gepraktiseerde politisering en verharding stond het traditionele wederzijds belang van continuering van de nationale handelsrelaties en het regionale economische en sociale verkeer. Er was immers vanaf midden 19^e eeuw langs de Nederlandse oostgrens door industrialisatie en economische schaalvergroting een steeds sterkere onderlinge afhankelijkheid en verwevenheid met het krachtige Duitsland ontstaan. Deze ontwikkeling vroeg om open grenzen. In de praktijk gingen mensen, goederen en kapitaal dan ook gemakkelijk over de grens op basis van een vriendschappelijke, regionale samenwerking. Geleidelijk groeide er zo een sociaal-culturele verbondenheid tussen de grensbewoners van beide kanten. Wel was inmiddels al duidelijk geworden dat in moeilijke tijden ‘grenzen werden gesteld’ aan het grensverkeer. Tijdens de Eerste Wereldoorlog moest de grens van het neutrale Nederland dicht blijven. Dit mechanisme in de werking van nationale grenzen is door de sociale wetenschappers Wilson en Donnan treffend getypeerd; zij zien de staatsgrenzen als ‘the political membranes through which people,

goods, wealth and information must pass in order to be deemed acceptable or unacceptable by the state'.³ De grens als een politiek zeef, werkend als een membraan, oftewel: in rustige vreedzame tijden heeft de grens een transparant en open karakter, in gespannen tijden functioneert deze als een selecterend zeef, een barrière voor bepaalde mensen en zaken, of zelfs als een slot op de deur. In die zin functioneert de grens voor het regeringscentrum ook als een beschermende 'huid' die veranderingen in de buitenwereld als eerste waarneemt en signaleert, dus als een soort sensor die aangeeft of bijstelling van het nationale grensbeleid en het grensregime nodig is.

Het beeld van de membraan-werking van de staatsgrens lijkt zeer toepasbaar in het onderzoek naar de ontwikkeling van het activistische optreden van de nationaalsocialisten aan de Nederlandse oostgrens. Wat was de impact daarvan op de 'gedeelde' en open grenssamenleving en hoe verliep vervolgens de wisselwerking tussen de periferie en het centrale politiek-bestuurlijke machtscentrum van Nederland? Was er sprake van een gestage geleidelijke ontwikkeling of is er een duidelijk omslagpunt te noemen? Wat waren de drijvende krachten aan beide kanten van de grens achter de politisering van de grensregio? Voor een schets van dat proces wordt de aandacht op een aantal belangrijke actoren in de grensstreek gericht. Dat zijn vooral de uitvoerders van het grensbeleid in de periferie, zoals de grensbewaking, politie, burgemeesters, die het staatsgezag ter plekke vertegenwoordigden. Welke invloed had de politisering op hun functioneren en op de contacten met hun tegenhangers aan Duitse kant? Welke invloed had de verscherping van het klimaat in de periferie op de Nederlands-Duitse betrekkingen? Ook de bewoners van de grensgemeenten komen in beeld, evenals specifieke groepen 'grensgangers' zoals grensarbeiders, smokkelaars en vluchtelingen.

Een bijzonder kenmerk van grenssamenlevingen is de aanwezigheid van veel migranten uit het buurland, in dit geval Duitse migranten in Nederland en Nederlandse migranten op Duits gebied. Hoe ondergingen zij de politisering van de grensregio en hoe stond het met hun loyaliteit ten opzichte van woonland en vaderland? In 1930 telde Nederland circa honderdduizend Duitsers die vaak al decennia in Nederland woonden en werkten en grotendeels waren geassimileerd. Na 1933 werden deze zogeheten *Auslandsdeutschen* ook wettelijk ingelijfd in het nationale raciaal-politieke project van het naziregime. Hoe reageerde de Nederlandse regering vervolgens op de politieke mobilisering en disciplineren van deze bevolkingsgroep vanuit Duitsland en de toenemende *NSDAP*-propaganda op Nederlands territorium?

3 Scope en aanpak van het onderzoek

Periferie en centrum, sociaal-politieke dynamiek

Waar begint of eindigt de periferie eigenlijk? Het aardrijkskundige begrip periferie wordt vaak gebruikt als aanduiding voor het achterland, de randen of het buitengebied ten opzichte van het centrum van een geografische eenheid, zoals een stad of een land. In dit onderzoek gaat het om de randgebieden, de grensregio, de grensstreek, die *Grenzregion*, of de *borderlands* tussen Nederland en Duitsland, oftewel het oostelijk grensgebied van Nederland en het

3 Th.M. Wilson, H. Donnan ed., *Border Identities. Nation and state at international frontiers* (Cambridge 1998) 9.

daaraan grenzende noordwestelijke grensgebied van Duitsland – vanuit Nijmegen gerekend ongeveer 135 km verwijderd van het politieke machtscentrum in Den Haag en 635 km van Berlijn.⁴ De periferie in de betekenis van grensgebied aan de landsgrens is moeilijk in exacte afmetingen te vatten: de ruimte eindigt bij de grens, maar niet overal is duidelijk waar de periferie begint. In het kader van de Nederlandse grensbewaking en de militaire veiligheid zijn meer exacte aanduidingen voor de grenszone vastgelegd in het Bewakingsvoorschrift uit 1920 en onder het militaire regime dat na de mobilisatie in augustus 1939 aan de landsgrens gold.⁵ Dit onderzoek gaat uit van het gebied aan de oostgrens waarin het dagelijks leven direct wordt beïnvloed door de aanwezigheid van de landsgrens en de politiek-bestuurlijke en juridische werking daarvan. Het betreft een niet vastomlijnde strook grond van enkele tot een tiental km breed – de belangrijke grensplaatsen inclusief – langs de circa 580 km lange Nederlands-Duitse grens van Nieuwe Statenzijl tot Vaals.

Onder ‘sociaal-politieke dynamiek’ in de periferie wordt in dit onderzoek verstaan, de uitwerking van het politiek activisme vanaf 1933 in de grensstreek pro en contra het Duitse nationaalsocialistische regime en de impact die de politieke omwenteling in Duitsland had op grenssamenleving, voor de bewoners en de gezagsdragers. Het betreft de politisering van het dagelijks leven, zich uitend in manifestaties, demonstraties, propaganda-uitingen, confrontaties, persuitingen, vluchtelingen, verzetswerk. Een algehele polarisering dus, die contrasteerde met de traditionele, harmonieuze grensoverschrijdende samenleving langs de Nederlands-Duitse grens.

Thematisch-ruimtelijke veldverkenning, vanaf 1933

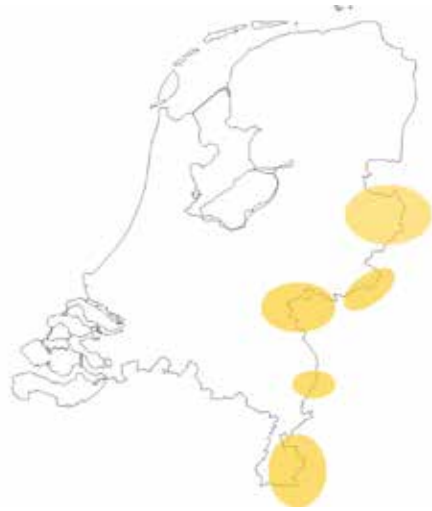
Voor deze inventarisatie van de sociaal-politieke ontwikkelingen langs de Nederlands-Duitse grens is gekozen voor een thematisch-ruimtelijke benadering. Vanuit het perspectief van belangrijke actoren wordt ingezoomd op de bekende grote grensovergangen, grensstations en sociaal-geografische *hot spots* waar sprake was van veel interactie, te weten de industriële regio’s Enschede-Gronau, Nijmegen-Kleef, Venlo-Krefeld en de Mijnstreek in de stedendriehoek Heerlen-Kerkrade-Aken, met een enkele excursie naar de Achterhoek en de noordelijke grensstrook in Groningen en Drenthe. In deze plaatsen en regio’s is als het ware een ‘historische thermometer’ ingebracht om de lokale impact van de politieke dynamiek op de grenssamenleving ‘op te nemen’ en om na te gaan hoe de communicatie verliep met de regering en de ministeries in Den Haag. Dat gebeurt niet in kwantitatieve zin, maar door het beschrijven van een reeks opmerkelijke politieke kwesties en incidenten rond grensgangers op de verschillende grenspunten in verschillende periodes. Centraal daarin staan de ervaringen van Nederlandse en Duitse bewoners van de grensstreek, van lokale autoriteiten

4 Het begrip kent verschillende schaalniveaus: stadscentrum versus de buitenwijken of voorsteden. Maar ook stedelijk versus ruraal. Of juist globaler: de landen die de buitengrenzen van de Europese Unie vormen tegenover het hart van de EU in Brussel; of in mondiaal perspectief: de arme gebieden ten opzichte van de rijke staten.

5 Beschikking Minister van Justitie dd. 21 februari 1920, afd. 2A, No 858 (Bewakingsvoorschrift). Aan bepaalde personen, vooral notoire smokkelaars, kon een verblijfsontzegging worden opgelegd om zich dichtbij de grens op te houden. Ook strategische kustplaatsen werden beschermd, terwijl langs de oost- en zuidkant een bewakingszone gold. Van Delfzijl naar het zuiden was een lijn getrokken over punten waar spoor, tram- en landwegen vanaf de grens een bepaalde rivier kruisten. Verder vielen expliciet de gemeentes Hardenberg, Winterswijk, Aalten, Wisch, Doetinchem, maar ook Nijmegen en Arnhem in de bewakingszone.

en van de talloze grensgangers, zoals Duitse vluchtelingen. Het proces van actie en reactie tussen Nederlandse en Duitse actoren resulteert in een gevarieerde perspectiefwisseling over de grens heen. De vergelijking en spiegeling van hun micro-geschiedenissen geven een levendig beeld van de dynamische sociaal-politieke ontwikkelingen in de Nederlands-Duitse grensstreek en van de interactie en de communicatielijnen met Den Haag en Berlijn.

Het onderzoek richt zich vooral op de periode van 1933 tot eind 1939. Na de mobilisatie in augustus 1939 werd aan beide zijden van de grens de bestaande orde in de grensstreek ingrijpend en voor de duur van de oorlog gewijzigd. Militaire protocollen beheersten vanaf toen het dagelijks leven en legden het normale grensverkeer aan banden; de landsverdediging en militair-strategische aspecten van de dreigende confrontatie met de oosterburen komen dan ook slechts zijdelings aan de orde. Wel is het nodig lijnen door te trekken naar de periode na mei 1940 om te kunnen onderzoeken op welke wijze de hectische gebeurtenissen in de grensregio doorwerkten in de Duitse bezettingspolitiek. Dat levert mogelijk antwoorden op de vraag of die vroege en directe kennismaking met het karakter van het naziregime heeft doorgewerkt in de houding en het gedrag van grensbewoners tijdens de Duitse bezetting? Ook wordt duidelijk hoe het de hier opgevoerde personen uit de grensregio na mei 1940 is vergaan.

Bronnen over grensregio en grensincidenten

Voor deze veldverkenning zijn grote hoeveelheden Nederlandse archiefstukken en documentatie beschikbaar die het mogelijk maken de thematiek vanuit verschillende perspectieven te benaderen. Zeer rijk en waardevol bleken de archieven van de politie en de burgemeesters in de grensplaatsen, aangevuld met de archieven van de ministeries van Buitenlandse Zaken en van Justitie en van de Rijksvreemdelingendienst uit het Nationaal Archief in Den Haag. Naast beleidsdocumenten zijn er veel bronnen over de uitvoeringspraktijk in de periferie en ook dossiers over honderden grotere en kleinere politieke incidenten aan de Nederlands-Duitse grens tussen 1930 en 1940. Ook de collecties van het Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (NIOD) en diverse regionale archiefcentra geven daarover aanvullende informatie; vooral het archief van de procureur-generaal in Den Bosch – een sleutelfiguur in deze thematiek – in het Brabants Historisch Informatie Centrum kan hier in het bijzonder worden genoemd. Een complementair beeld van de sociaal-politieke dynamiek in de grensstreek komt naar voren uit diverse Duitse bronnen. Vooral de archieven van de regionale en lokale *Gestapo*-posten in Aachen en Düsseldorf, en van de centrale Berlijnse instanties, zoals *Auswärtiges Amt*, *Justizministerium*, *Reichssicherheitshauptamt (RSHA)* en *Volksgerichtshof*, zijn geraadpleegd over de ontwikkelingen in de Nederlands-

Duitse grensregio's. Een overzicht van geraadpleegde archieven en overige documentatie is opgenomen aan het eind van deze studie.

Thema's en perspectieven in de hoofdstukken

De thematisch-ruimtelijke verhandeling begint met een schets van de doelen en de organisatie van de grensbewaking en het Nederlandse grensbeleid in hoofdstuk 1. Dat biedt zodoende een overzicht van de diverse vertegenwoordigers van het staatsgezag aan de grens: grensbewakers, politie en marechaussee. De praktische uitvoering van het nationale grens- en vreemdelingenbeleid aan de slagboom komt naar voren in de portretten van enkele sleutelfiguren die belast waren met de toepassing van de wet- en regelgeving. Zo zijn onder meer de agenda's en de rapportages bestudeerd van de burgemeesters en de politiecommissarissen in drukke grensplaatsen als Kerkrade, Heerlen, Venlo, Nijmegen en Enschede en ook hun communicatie met de betrokken ministeries in Den Haag. Ook de organisatie van de Duitse grensbewaking wordt in kaart gebracht en de interactie met hun Nederlandse collega's.

In het tweede hoofdstuk komen de visies in leidende kringen van het Derde Rijk op zijn westgrens aan de orde, met als belangrijke vraag hoe Nederland, of beter gezegd het Nederlandse volk, paste in de Duitse toekomstplannen. Ook volgt een schets van de impact van de Duitse grenspolitiek op de *Volksgenossen* die in Nederland woonden, de tienduizenden 'gewone' Duitse arbeidsmigranten. Vanwege hun grote aantallen ligt de focus daarbij op de Limburgse grensregio en de 'gelijkschakeling' van hun verenigingen onder *NSDAP*-vlag.

Vervolgens passeren enkele bijzondere categorieën grensgangers de revue. Hoofdstuk 3 schetst het perspectief van de vluchtelingen, meest joodse Duitsers en politieke tegenstanders van het naziregime, die na 1933 aan de Nederlandse grens verschenen. Een groot deel van hen arriveerde op de grote grensstations Oldenzaal en Zevenaar, waar de internationale treinen stopten. Anderen meldden zich bij de officiële grensovergangen of glipten stiekem over de zogenoemde 'groene grens', door bossen en over landwegen. Hoe verliep de toelatingsprocedure en hoe reageerden grensbewoners, grensautoriteiten en de regering in Den Haag op deze toestroom?

Onder deze vluchtelingen bevonden zich Duitse socialisten en communisten die op Nederlandse bodem de strijd tegen het regime wilden voortzetten. De hoofdstukken 4 en 5 geven een beeld van dit verzetswerk en de samenwerking met Nederlandse kameraden. De vraag is hoe in Den Haag werd gereageerd op deze zogenoemde *Exil Widerstand* in de context van de Nederlandse neutraliteitspolitiek. Ook wordt onderzocht hoe het Duitse vervolgingsapparaat, met name de *Gestapo*, dit *Exil*-verzet wilde uitschakelen. Het wemelde van de actieve *Gestapo*-informanten in de grensregio en de vraag is hoe Den Haag daarop reageerde.

In de Nederlands-Duitse grensregio woonden zeer veel katholieken, die traditioneel veel contact hadden met geloofsgenoten in het Rijnland, Westfalen en het Münsterland. Het regime in Berlijn wilde vat krijgen op de katholieke grenscontacten, omdat die het nazibeleid ondermijnden. Hoofdstuk 6 schetst deze katholieke netwerken en enkele prominente katholieke vluchtelingen in Nederland, zoals de bekende publicist pater Muckermann. Deze zeer actieve bestrijder van het nationaalsocialisme werkte nauw samen met de geestelijk leidsman van de katholieke arbeiders in Limburg, monseigneur Henri Poels, die nauwe banden had met katholieke ministers en Kamerleden in Den Haag.

Het perspectief van de grote gemeenschap Nederlanders die in het Derde Rijk woonden en werkten, komt aan bod in hoofdstuk 7. Deze deelstudie over de Duitse grensstad Kleef werpt ook licht op degenen die enthousiast raakten over het nieuwe Duitsland en daar nationaalsocialistische organisaties oprichtten. Een aantal van hen acteerde op 10 mei 1940 letterlijk én figuurlijk grensoverschrijdend met hun hand- en spandiensten aan de *Wehrmacht* tijdens de invasie van Nederland. De epiloog tenslotte vat de onderzoeksresultaten samen en geeft enkele nieuwe inzichten voor de historiografie van Nederland en de Tweede Wereldoorlog. Ook wordt aangegeven welke lijnen er zijn door te trekken naar de Duitse bezettingsspolitiek.

Maar vooraf volgt in de komende paragrafen nog een korte verkenning van het speelveld – de grens in de geografische ruimte – en meer in het bijzonder de geschiedenis van de Nederlandse grens met Duitsland vanaf 1815. Ook is het nuttig de aandacht vanuit diverse wetenschappen aan dit onderzoeksthema compact aan te geven.

4 De Nederlands-Duitse grens 1815-1940

Grensvorming na 1815 - leven aan de Nederlandse oostgrens

Vanaf begin 19^e eeuw kreeg het Nederlandse territorium op het Europese continent geleidelijk vorm in de context van de opkomende natiestaten. Na het Weense Congres van 1814-1815 werd de politieke kaart van Europa herzien. De voor een deel nieuwgevormde staten hadden hardere grenslijnen nodig om het territorium voor hun staatsgezag af te bakenen. De sterkere markering in de vorm van ‘nationale grenzen’ hoorde bij dit vormgevingsproces van de moderne natiestaten, dat zich in het 19^e-eeuwse Europa voltrok. Behalve de gebiedsafbakening met de buurstaten, moesten die versterkte grenzen de inwoners aan de natie binden en anderen uitsluiten, dus vreemdelingen en vijanden tegenhouden. Het proces van staats- en natievorming, compleet met institutionalisering en bureaucratisering van het staatsgezag was eind 19^e, begin 20ste eeuw op een hoogtepunt gekomen. De natiestaat werd aansluitend ook stevig wettelijk en volkenrechtelijk verankerd. Parallel daaraan was een proces op gang gebracht ter versterking van de nationale identiteit en cultuur. De bevolking van de vroegere gewesten en *Länder* diende zich voortaan vooral te identificeren met nationale symbolen, een geconstrueerd gedeeld nationaal verleden, inclusief tradities, helden en het volkslied. Dit proces van natievorming voltrok zich aan beide zijden van nieuwe formele staatsgrenzen, aldus de historici Readman, Radding en Bryant in hun studie over grenzen in globaal perspectief. Langs de nieuwe staatsgrenzen verschenen grenspalen en slagbomen om het nationale territorium te markeren en de staatsburgers te onderscheiden én te scheiden: ‘borderlands were as much zones of interaction as they were of demarcation and division’.⁶

De vorm van Nederland op landkaarten is zeer herkenbaar en wordt algemeen als zeer stabiel ervaren – de markante kustlijn in het noorden en westen en de delta van de grote rivieren grenzend aan een gigantisch Europees achterland in het zuiden en oosten. Toch

6 P. Readman, C. Radding and Ch. Bryant ed., ‘Introduction: Borderlands in a Global Perspective’, in: *Borderlands in World History, 1700-1914* (Basingstoke 2014) II.

zijn de Nederlandse grenzen op land nog betrekkelijk jong en zeker niet vanzelfsprekend zo gegroeid. Zij zijn op basis van de typische geofysische kenmerken van het landschap tevoorschijn gekomen na een lange reeks van politiek-culturele ontwikkelingen – eeuwenoude feodale structuren, oorlogen en verdragen. De huidige contouren kwamen grotendeels tot stand op het moment dat in 1814 het nieuwe Koninkrijk der Nederlanden werd uitgeroepen. Hoewel dit nieuwe koninkrijk nog wel enige *ancien regime*-achtige trekken kende, zorgde een ‘moderne’ centralisatiepolitiek ervoor dat de traditioneel verbrokkelde gewesten van de *Lage Landen* geleidelijk opgingen in en als provincies deel werden van een moderne natiestaat. Dit proces van ‘eenwording van Nederland’ met een centraal bestuur, staatsinstellingen en -wetten, infrastructuur en een nationale identiteit voltrok zich in de loop van de 19^e eeuw.⁷ Het territorium werd gemarkeerd door strakke grenslijnen, althans voor de gebiedsdelen van het koninkrijk op het Europese continent. Het Tractaat van Aken (1816) met Pruisen bepaalde de details van de Nederlandse oostgrens. Daarin werden de toenmalige grillige randen van de historische feodale bestuurs- en rechtsgebieden van de staatkundige ‘lappendeken’ aan de Duitse kant in feite ‘gefixeerd’. Aan die zijde van de grens smeedde rijkskanselier Otto von Bismarck vanaf 1860 de Duitse eenheidsstaat onder Pruisische leiding, het Duitse Rijk. De zuidgrens van Nederland kreeg met de afscheiding van België na de opstand van 1830 definitief vorm in het Verdrag van Maastricht (1843).

Een bijzondere positie aan de oostgrens had Limburg. De provincie was als bestuurlijke entiteit ontstaan nadat de Fransen na 1794 gebieden hadden samengevoegd. Destijds nog inclusief het gebied dat in 1839 naar België zou gaan en als Belgisch-Limburg verder ging. Deze rommelige ontstaansgeschiedenis zorgde ook voor fundamentele onzekerheid over de eigen identiteit en riep de vraag op voor de Limburgers op welke natie ze zich eigenlijk moesten richten: België, Duitsland of op het jonge Koninkrijk der Nederlanden van koning Willem I, waarbij het gewest in 1815 was ingedeeld.⁸ Er waren in de regio in de 19^e eeuw verscheidene krachten werkzaam die de aansluiting bij de ene of de andere natie stimuleerden. Uiteindelijk bleek de oriëntatie op Nederland toch het meest bestendig, hoewel de provincie Limburg nog tot 1867 lid bleef van de Duitse Bond. Deze bijzondere relatie met Duitsland zou na 1933 de volle aandacht krijgen van de Duitse nationaalsocialisten, die de Limburgers eigenlijk tot het *Deutschtum* en tot de Duitse *Kulturraum* rekenden.⁹

Ook meer noordelijk gelegen, is de provincie Gelderland in feite ‘gevormd’ door haar grenspositie. Dit gebied kent een lange traditie als karakteristiek overgangsterritorium en buffer tussen oost en west, eigenlijk al vanaf de Romeinse Limes-tijd. De Oost-Gelderse regio, de Liemers, was lang een Duitse enclave en kwam pas in 1816 definitief bij het Konink-

7 Hans Knippenberg, Ben de Pater, *De eenwording van Nederland: schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1988). De zogenoemde ‘overzeese gebiedsdelen’ zijn hier buiten beschouwing gelaten.

8 Ad Knotter, ‘Limburg bestaat niet. Paradox van een sterke identiteit’, in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden (BMGN)* 123 (2008) nr. 3, 354-367; de paradox voor de Limburgse identiteit aldus de auteur: ‘...de constructie van de Limburgse identiteit [is] een gevolg van de bestuurlijke eenwording en de integratie in de nationale staat, en niet andersom’ (359).

9 Joep Leerssen, ‘Een beetje buitenland. Nederlandse natievorming en Limburgs regionalisme’, in: *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg – Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg* 52(2007) 47-66.

Hans Knippenberg, ‘The incorporation of Limburg in the Dutch state’, in: H. Knippenberg en J. Markusse ed., *Nationalising and Denationalising European Border Regions, 1800-2000* (Dordrecht etc. 1999) 39-60.